

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСОПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ РОМАНІВ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО І ГЕНРІКА СЕНКЕВИЧА

Анотація. У статті досліджено особливості часопросторової організації трилогії М. Старицького «Богдан Хмельницький» і роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», з'ясовується її роль у сприйнятті художнього твору. Акцентується на змінах поетики історичного роману на прикладі творчості названих письменників, зокрема, в аспекті поетики хронотопів з урахуванням національних особливостей кожного тексту.

Ключові слова: часопростір, хронотоп, жанр, історичний роман.

Аннотация. В статье исследуются особенности пространственно-временного единства трилогии М. Старицкого «Богдан Хмельницкий» и романа Г. Сенкевича «Огнем и мечем», выясняется ее роль в восприятии художественного произведения. Акцентируется на изменениях поэтики исторического романа на примере творчества указанных писателей, в аспекте поэтики хронотопов с учетом национальных особенностей каждого произведения.

Ключевые слова: пространственно-временное единство, хронотоп, жанр, исторический роман.

Summary. The peculiarities of the space-time unity of the trilogy by Mykhailo Starytsky «Bohdan Khmelnytsky» and the historic novel by Henryk Senkevich «With fire and sword» are investigated in the article. The meaning of the space-time unity in the work of art perception is found out. The accent is made on the changes in historic novel's poetics, in particular, on the poetics of the chronotopes with works's national peculiarities (on the base of the trilogy by Mykhailo Starytsky «Bohdan Khmelnytsky» and the historic novel by Henryk Senkevich «With fire and sword»).

Key words: space-time unity, chronotope, genre, historic novel.

Старицький і Сенкевич були справжніми майстрами в розбудові сюжету літературного твору, і сюжетобудова є одним із найбільш завершених мистецьких складників творів митців. Безсумнівно, обраний жанр диктував свої певні вимоги щодо сюжетоскладання, тим паче роман відрізняється своєю «консервативністю» щодо структурних змін. Ведучи мову про сюжетно-композиційні особливості творів Старицького й Сенкевича, необхідно звернути увагу на часопросторову організацію аналізованих творів, для яких властиво складне поєднання сюжетних ліній. Актуальність такої розвідки зумовлена насамперед недослідженістю проблеми часу та простору в історичних творах названих митців. У вітчизняній і в зарубіжній науці не достатньо праць, у яких детально обговорювалися б і зіставлялися різні, часом несумісні, філософські підходи до трактування художнього простору і часу, його ролі у створенні й сприйнятті художнього твору тощо. Не достатньо також досліджень, присвячених систематичному аналізу художнього простору та часу конкретних епох, у яких воно розглядалося б у повнокровному контексті культури своєї епохи.

Поняття художнього часопростору досліджувалося П. Флоренським, М. Гайдегером та ін. Як універсальну естетичну категорію тлумачили художній часопростір О. Шпенглер, М. Бахтін, М. Мерло-Понті та ін. Істотні проблеми, пов'язані з часопростором мистецтва, розглядалися також Є. Трубецьким, В. Бичковим, К. Гілберт, Р. Куном, та ін. Бахтінська концепція ущільненого, «художньо-зримого» часу й «інтенсифікованого» простору складалася в 30-х роках, але популярність здобула лише в 70-х рр. XX ст. Широке висвітлення про-

блеми хронотопа здобули після М. Бахтіна в дослідженнях А. Гуревича, Д. Лихачова, О. Лосева, Ю. Лотмана, В. Топорова та ін.

Мета статті: дослідити поетику хронотопів трилогії М. Старицького «Богдан Хмельницький» і роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» із урахуванням національних особливостей аналізованих текстів.

У сфері сюжету Старицький і Сенкевич більше тяжіли до усталених традицій, хоча також можна помітити елементи нових змін у творах [4, с. 147]. Композиція аналізованих творів є типовою для історичних романів XIX ст., до того ж елементи композиції досить виразні: точно визначені хронологічні рамки, опис надзвичайних природних явищ (стихійні лиха, «знаки», особливості клімату), короткий звіт про події, які автором видаються найважливішими. Фактично трилогія Старицького і роман Сенкевича являють собою цікаве й непросте поєднання численних і різноманітних сюжетних ліній, типовий набір позасюжетних елементів. Частково така ситуація була зумовлена публікуванням творів у періодичній пресі, що вимагало гострого, динамічного, інтригуючого сюжету, з метою зацікавити і втримати увагу читачів. До того ж такий фрагментарний, уривчастий видрук творів призвів і до цілого ряду упущень сюжетно-композиційного плану, оскільки митці не мали достатньо часу для цілісного і належного опрацювання твору. Особливо така нерівномірна насиченість сюжету помітна у третій книзі трилогії Старицького – «У пристани», завершальна частина якої подана стисло, «конспективно».

У прозі класиків, відповідно до теоретичних досліджень М. Бахтіна, присутній історичний час у різних семантичних виявах, оскільки для біль-

шості масштабних епічних творів характерним є суміжне функціонування різних типів часу. Трилогія Старицького має чітко окреслені хронологічні межі, на які вказує або сам письменник, або ж їх можна чітко визначити «самостійно» за описаними у творі подіями (перша частина «Перед бурей» охоплює 1638 – 1646 роки, друга частина «Буря» – 1646 – 1648 роки, третя частина «У пристани» – 1648 – 1654 роки). Необхідно звернути увагу на той момент, що перша частина трилогії «Перед бурей» охоплює найбільший період часу, тому Старицький досить вільно оперує цілими роками, їхньою плинністю, не надаючи їм особливого сюжетного наповнення (наприклад: «Четыре года пролетели над Суботовым...» [6, с. 440. Надалі, посилаючись на це джерело, будемо вказувати у тексті том, книгу і сторінку], «Так пролетел незаметно целый месяц...» [т. 5/1, с. 447], «Так прошел год...» [т. 5/1, с. 450]). В інших романах, зауважують дослідники, подібного оперування протяжними відрізками часу вже немає [4, с. 161]. Чіткі часові межі означені також і в романі Сенкевича «Вогнем і мечем»: розпочинається твір 1647 роком і завершується першими днями після укладання Зборівського договору (1649 рік). Епілог роману детально розповідає читачеві про одну подію, яка звучить заключним, оптимістичним акордом, – битву 1651 року під Берестечком.

Власне історичний час у творах Старицького і Сенкевича представлений за допомогою широкого ряду реальних історичних явищ, подій, героїв, поставлених у конкретні історичні часово-просторові межі. Тобто, мається на увазі, що образ історичного часу в творах певною мірою втілюється у зображенні історичних постатей, батальних картин, політичних, міжрелігійних, соціальних взаємин і т. д. Окрім того використовуються можливості позасюжетних чинників – пейзажі (особливо хронотоп степу), портрети, інтер'єри, описи.

Ще до написання перших історичних творів, на думку дослідників, у Сенкевича сформувався хронотоп, який складався із «горизонтального» плану – природи (флора, фауна, ландшафт, географічні об'єкти) та «вертикального» – історії й легенди, семантика могил, курганів [9, с. 360]. В обох планах простір викликає певні, до того ж часто контрастні настрої: життя і смерті, смутку й радості, таємниць, небезпек і спокою. Багатозначність цього хронотопу асоціюється в польському інформативному континуумі, як правило, з поняттями пограниччя й окраїн, на яких постійно відбувається драматичний, сповнений динамізму рух і точиться безперервна боротьба [7, с. 23 – 45].

Значна частина семантичної структури роману «Вогнем і мечем» пов'язана саме зі степовим хронотопом (у трилогії Старицького цей хронотоп відіграє меншу роль і має дещо інакше значення). У цій просторовій сфері актуалізується значення певних слів, семантичних зрушень, на рівні просторових деталей розкриваються ключові суперечності роману, без розуміння яких неможливим

з'ясувати авторський ідеал. Знаковими територіями у творі є Дике Поле, Дніпро, пороги, Січ, Україна, Річ Посполита, Задніпрянина і чи не найголовнішою серед них є степ. Одна за одною вони стають місцем дії роману, основу сюжету якого становлять подорожі, походи, експедиції. На рівні персонажів ці переміщення розкривають трагедію вимушених змін [10, с. 52]. Під тиском обставин від свого простору відмовляються всі герої роману (шляхта і міське населення втікає від повстання, селяни та козаки йдуть до війська Хмельницького, частину і тих, і інших забирає в ясир татарська орда, багато людей гине). Зрештою: «Опустіла Річ Посполита, опустіла Україна. Вовки вили на згарища колишніх міст, і колись квітучі краї були наче велика гробниця» [5, с. 399. Надалі, посилаючись на це джерело, будемо вказувати у тексті том і сторінку].

Розгорнуті образи степу у творах Старицького і Сенкевича мають синтетичний характер: вони поєднують описовість із подієвістю, виступають тлом як для історичної (звільнення Хмельницького, виступ запорізького війська), так і пригодницької сюжетних ліній (зустріч Скшетуського з Геленою, її втеча з Заглобою). Цей хронотоп у творах Старицького і Сенкевича, як в інших письменників-романтиків, «олюднений», його характер визначають прагнення й конфлікти людей, а деякі образи окремих персонажів та їхніх груп взагалі мають виразний «степовий» статус (татари, козаки, Богун). Інтенсивності просторовим образам додають елементи літературної традиції степового стереотипу: пустельного, дикого і грізного, вкритого курганами й могилами, наповненого барвистими військовими походами, кривавими сутичками й кружлянням хижого птаства [8, с. 125 – 126].

Проте у степовому хронотопі роману Сенкевича, на відміну від трилогії Старицького, актуалізується значення дволикості, роздвоєності, зрадливості, непередбачуваної мінливості. Це зумовлено його статусом пограничної території, місцем діянь козаків і татарів, що є чужими і небезпечними для Речі Посполитої, оскільки шкодять політиці єдності держави [дет. про це див.: 3, с. 425 – 432]. В експозиції твору акцентовано мотив загрозливої видимості спокою, який не відповідає традиційному, звичному тут порядку, коли йдуть бої, гинуть люди, а згодом «трупі або кості непоховані лежать...» [т. 1, с. 24], на людей полюють у травах, як на вовків, озброєні пастухи стережуть отари, лицарі шукають пригод, розбійники – здобичі, а «часом точилася на ньому велика війна» [т. 1, с. 24], і пливуть, «мов хвилі, татарські бамбули, козацькі полки, польські або волоські хоругви» [т. 1, с. 24 – 25]. У цій семантичній системі порожнеча, незаповненість простору набуває негативного, навіть зловісного значення, у порівнянні з багатолюдністю, наповненістю хоча б «дикими душами». Так само і в тиші, на протипагу вереску, який здійснює птаство, «сполахане чамбу-

лами», актуалізується значення напруженого очікування, затишшя перед бурею.

У типовій для романтичної традиції формі подає Сенкевич опис вечора та ночі у степу незадовго до врятування Хмельницького: грізний, фантастичний, дещо містичний простір ночі формує мотиви, близькі до «Канівського замку» С. Гошинського, а елементи сцени заходу сонця можна віднайти в поемі «Марія» А. Мальчевського, де також присутня схожа атмосфера небезпеки, меланхолії, смутку. Тому, на перший погляд, складається враження, що сприйняття Дикого Поля в романі належить саме до цієї традиції: бурхливої, сповненої жорстокості, як у «Канівському замку», та песимістичної, меланхолійної, як у «Марії». Проте воно наділене і сильними оптимістичними, життєрадісними акцентами [див., наприклад, початок сьомого розділу першого тому]. Натомість у Старицького в степовому хронотопі актуалізовано значення життя, буяння, кипіння, гармонії, небезпека тут є мінімальною. Адже степ є рідним для козака, він співзвучний із їхньою душею, пов'язаний майже фізично. Це відчуває не тільки оповідач, у самих козаків степ викликає радість і пошану («...а степ не гуди: тепер-то она скучна, верно, а вот поедешь летом, не нарадуешься: море морем, так и играет зелеными волнами, а везде-то – стрекотание, пение и жизнь: косули, куропатки, стрепета и всякая дичь просто кишмя кишит... А дух, а роскошь, а воля! Эх, посмотришь, распахнешь грудь да так и понесешься навстречу буйному ветру либо татарину... И конца-краю той степи нет, тем-то она и любя, и пышна» [т. 5/1, с. 11 – 12]). Сенкевич також вважає, що саме ця гармонійна взаємодія між степом і козаками забезпечила їм перемогу під Жовтими Водами: «Степ розмок не тільки на поверхні, як у перший день битви, а й у глиб. Важка кіннота майже не могла рухатися, що одразу дало перевагу швидким запорізьким і татарським хоругвам» [т. 1, с. 202]. Розмоклий степ не лише став причиною поразки королівських військ, а й перешкодив Гелені своєчасно потрапити до Лубен і тим самим уникнути всіх подальших нещастя і тривоги.

Таким чином, для героїв роману Сенкевича простір дії твору залишається практично чужим у всіх своїх проявах, невизначеним, незнайомим, позбавленим цілісності та вмотивованості – вони тут ніби вперше, у них відсутні будь-які істотні зв'язки і стосунки з Україною (звичайно, крім осередків польської культури), тутешні природні й соціально-побутові закономірності неабияк їх дивують. Тобто, мова йде про новий різновид хронотопу – «чужий світ у авантюрному часі»: «усе у ньому є невизначеним, незнайомим, чужим, герої у ньому – вперше, ніяких суттєвих зв'язків і відношень з ним немає, соціально-політичні, побутові та інші закономірності цього світу їм чужі, вони їх не знають» [1, с. 251]. Але чужість цього світу у романі Сенкевича не підкреслюється, адже екзотика передбачає нарочите протиставлення чу-

жого своєму, до того ж екзотичність повинна детально зображуватися на фоні свого, звичного, знайомого. У романі «Вогнем і мечем» цього немає. Тут все чуже, немає тут і того рідного, звичного, знайомого (рідна країна автора і його читачів), на фоні якого чітко сприймалася б дивність і чужість Іншого. Тому Скетуський, неначе вперше, спостерігає за простолюдом у Чигирині, захоплюється дивовижними берегами Дніпра та порогами, Заглобі чудернацьким і незнайомим видається весільний обряд. І хоч у творі є окремі дуже детальні описи чужого простору, однак вони одиничні й подані ізольовано, тому цілісний образ географії, побуту, звичаїв чи соціальної структури населення України у романі відсутній. На таку особливість опису чужого світу звертав увагу М. Бахтін: «...все те, що описується у грецьких романах, описується як майже ізольоване, одинично-єдине. Ніде у них не подається детальний опис країни в цілому, з її особливостями, з її відмінностями від інших країн, з її зв'язками. Описуються лише окремі будівлі без усялякого зв'язку з об'ємним цілим, окремі явища природи, наприклад, дивні тварини, які живуть в інших країнах. Ніде не описуються звичаї і побут народу в цілому, а описується лише який-небудь окремих дивний звичай, ні з чим не пов'язаний. Усім описаним у романі предметам властива ця ізольованість, ця непов'язаність між собою. Тому всі ці предмети в єдності не характеризують зображені (точніше, згадані) у романі країни» [1, с. 252].

У творах Старицького і Сенкевича дуже виразно присутній авантюрний час, наявність якого додатково сигналізує і про відповідні жанрові-видові характеристики творів (пригодницькі). Авантюрний хронотоп був притаманний ще античному роману випробування [1, с. 237], з часом через історичний роман доби бароко і «готичний роман» увійшов до творів Вальтера Скотта та інших попередників Старицького і Сенкевича на ниві історичного роману. Ще одним важливим джерелом авантюрного хронотопу історичних романів можна вважати барокову мемуаристику, яка перебільшену увагу якраз і надавала всілякого роду екстремумам, а не звичайним, щоденним випадкам. Таке явище можна пояснити також загальними закономірностями теорії інформації, де до інформації, власне, зараховується саме зміна у порівнянні з очікуваним станом речей [11, с. 158].

Звичайно, неможливо відтворити цілісний образ матеріальної і духовної культури, опираючись лише на мемуаристику і щоденники, якими б довершеними вони не були. Адже окремі складові культури (наприклад, освіта, релігія, вірування, звичаї, сімейні стосунки, житло, одяг, розваги) присутні фактично в кожному творі, проте дуже рідко вони складають типовий і, головне, повний образ. Святковий, а не повсякденний аспект життя був більш помітним і вартим записів для мемуаристів [11, с. 167]. Тобто, самому щоденниково-

мемуарному дискурсу епохи, яку прагнули втілити письменники, також були притаманні деякі ознаки авантюрного хронотопу. У цьому контексті цікавим видається перенесення до роману Сенкевича фактичного матеріалу з «Опису України» Боплана, що не лише забезпечило конкретно-історичне наповнення жанрової конвекції авантюрного хронотопу, але й створило необхідну перспективу іноземного / барокового спостерігача-оповідача.

Зрештою, ідеальним утіленням цього типу часопростору стало дієве вже в XIX ст. поняття «кресів», що давало змогу залучати Україну до польського геополітичного проекту. Окрім того, «креси» поєднували чужість з подієвістю, адже це поняття функціонувало в польському суспільстві в численних поширених варіаціях: східне пограниччя Польщі, рубіж; далекий край, де сміливі роблять фантастичну кар'єру; овіяне романтикою неспокою місце запеклої боротьби з «аборигенами»; етнічно чужа, нижча за культурою і соціальною ієрархією, земля, яку потрібно здобувати і завойовувати; небезпечні, ненадійні землі, нетривко пов'язані з державою (до кінця XVIII ст.) [7, с. 27].

Таким чином, згадані джерельні мотиви, сцени й описи наповнюють фактичним змістом чужий світ авантюрного хронотопу в романі Сенкевича [12, с. 317 – 321]. Перенесення дії роману «Вогнем і мечем» на «креси», що редукувало цілий комплекс історичних чинників тогочасної Речі Посполитої, на думку дослідників (С. Сандлера), викликано необхідністю посилити емоційний вплив твору. Тобто, лише усунувши з поля зору вже помітні в XVII ст. прояви занепаду і поставивши на перший план проблематику табірної та лицарського життя, письменникові вдалося досягнути поставлених ідеологічних цілей [12, с. 65].

Авантюрний час у романах Старицького і Сенкевича також спрямований і на створення ефекту пригодництва, особливо це стосується «вигаданих» сюжетних ліній, зокрема любовних історій, широко практикованих українським прозаїком. У трилогії зображено силу глибокої любовної пристрасті Оксани й Морозенка, яка лишається незмінною, незважаючи на різноманітні складні випробування, незмінність любовного почуття Ганни Золотаренко до Богдана Хмельницького. У романі Сенкевича початком сюжетного розвитку є перша зустріч Скетуського з Геленою і раптовий спалах їхньої пристрасті, завершує ж сюжетний розвиток твору їхнє щасливе поєднання у шлюбі. Власне між цими двома подіями і розгортається увесь сюжет роману. Тобто, «самі ці терміни сюжетного розвитку, – зауважує М. Бахтін, – не мають біографічного значення. Але роман побудований

не на них, а на тому, що лежить (відбувається) між ними. Хоча між ними взагалі нічого не повинно лежати: кохання героя і героїні з самого початку не викликає ніяких сумнівів, і це кохання залишається незмінним протягом усього роману, зберігається і їхня цнотливість, шлюб наприкінці роману безпосередньо поєднується з коханням героїв, яке спалахнуло під час першої зустрічі на початку роману, начебто між цими двома моментами нічого не відбувалося» [1, с. 239]. Героям Старицького і Сенкевича пов'язані з коханням пригоди допомогли зміцнити свої почуття і змужніти.

Про наявність в аналізованих творах авантюрного часу свідчать також часто вживані і досить продуктивні для сюжетотворення мотиви зустрічі розлуки, втрати-здобування, пошуку-знахідки, впізнавання-невпізнавання та ін., котрі входять як складові елементи в сюжети романів різноманітних епох. Названі мотиви, які вже аналізувалися, за своєю суттю дуже хронотопічні, особливо мотив зустрічі [1, с. 247]. Нерозривна єдність (але без злиття) часових і просторових визначень має у хронотопі зустрічі завжди елементарно чіткий, формальний, майже математичний характер, оскільки відокремлено мотив зустрічі не може існувати. Так, скажімо, зустріч Хмельницького з Марилькою не тільки є складовим елементом сюжету, але й детермінує цілу мережу сюжетних колізій і перипетій трилогії. До того ж мотив зустрічі тісно пов'язаний із хронотопом дороги, різноманітних дорожніх зустрічей (наприклад, сповнені небезпек мандри Гелени і Заглоби).

Отже, сюжетно-композиційні особливості історичних романів прозаїків свідчать про збереження і певну залежність обох авторів від загальних властивостей історико-художньої літератури. Зокрема, їхня підкреслена сюжетність, інтерес до важливих, перехідних історичних періодів, значний ступінь драматизації творів. Хронотопний аспект зіставлення романів Старицького і Сенкевича також виразно вказує на типологічну подібність їхніх художніх систем. У творах помітне співіснування історичного, авантюрного, побутового часу, що також додатково засвідчує історизм романів. Художньо ефективно і майстерно використовували письменники сюжетотворчі можливості хронотопу, зокрема супутні з авантюрним часом мотиви: зустрічі-розлуки, втрати-здобутки, пошуки-знахідки та ін., класичного мотиву дороги. Необхідно зауважити, що активне включення Старицьким у трилогію пригодницьких елементів було новаторським для української літератури. Письменники стали справжніми майстрами в розбудові сюжету, і сюжетобудова є одним із найбільш довершених мистецьких складників творів прозаїків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1975. – 504 с.
2. Горизонтов Л. «Польская цивилизованность» и «русское варварство»: основание для стереотипов и автостереотипов / Л. Горизонтов // Славяноведение. – 2004. – №1. – С. 39 – 48.
3. Лескинен М. «Чужое» пространство в романе Генрика Сенкевича «Огнем и мечем» / М. Лескинен // Studia polonica. – М., 2002. – С. 423 – 433.
4. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: Монографія / В. Поліщук. – Черкаси : Брама, 2003. – 376 с.
5. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман: У 2 т. / Пер. з польсь. Є. Литвиненка / Г. Сенкевич. – Тернопіль : Богдан, 2006. – Т. 2. – 460 с.
6. Старицький М. Богдан Хмельницький // Старицький М. Зібрання творів : У 8 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1965. – Т. 5, кн.1. – 724 с.
7. Сухомлинов О. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича (топіка і функціональність) / О. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 192 с.
8. Ткаченко І. Поетика і поезія українського степу в історичному романі (на матеріалі романістики М. Гоголя, А. Кашенка, З. Тулуб та Ю. Мушкетика) / І. Ткаченко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2008. – №11 – 12. – С. 123 – 134.
9. Чужа Т. Романтична візія України в романі Сенкевича «Вогнем і мечем» // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії / Т. Чужа. – К., 2005. – Т. 7. – С. 360 – 371.
10. Чужа Т. Топос «перевернутого світу» у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» / Т. Чужа // Слово і час. – 2003. – №1. – С. 51 – 55.
11. Bogucka M. Staropolskie obyczaje w XVI – XVII wieku / M. Bogucka. – Warszawa : PIW, 1994. – 229 s.
12. Trylosie Henryka Sienkiewicza: Studia, szkice, polemiki / Wyloru, dokonal i oprac. T. Jodelka. – Warszawa : Państw. inst. wyd., 1962. – 587 s.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2011